

Озарбайжон халки тарихи ва фольклори. Озарбайжон халки Кавказ ва Кавказ ортида яшовчи халклар орасида қадимий маданият тарихи ва бой адабиётга эга бўлган халклардан биридир (озарбайжон тили туркий тиллар оиласига мансубдир). Унинг халк оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт шаклида яратилган энг қадимги намуналарида одамийлик, ҳақиқат ва адолат учун кураш, меҳнатга муҳаббат ва қардош халкларга ҳурмат сингари олижаноб туйғулар ўз ифодасини топган.

Турли-туман адабий жанрларда яратилган халқ ишқий-қахрамонлик дostonлари, эртақлари, маросим ва муҳаббат кўшиқлари, шунингдек, халқ латиқалари ва мақолларидан иборат фольклор асарлари турли тарихий даврларда яратилиб, оғиздан оғизга кўчиб, бизгача етиб келган. Булардан энг машҳурлари “Кўркут ота китоби”, “Кўр ўғли” эпослари, “Ошиқ Ғариб”, “Шоҳ Исмоил”, “Асли ва Қарам” ишқий дostonлари, Мелик-Мамед ва Қал Аҳмад саргузаштларидан ҳикоя қилувчи қулғили-эртақлар, инсоний муҳаббатни олкишловчи тўртлик баётлардир. Халқ оғзаки ижоди асарларини ёзиб олиш ва ўрганиш ишлари Озарбайжонда У1 асрлардан бошланган. Озарбайжон халқ оғзаки ижоди ва қадимий ёзма адабиёти билан Марказий Осиёда яшовчи ўзбек, тожик, туркман, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ халқларининг адабиёти ўртасида бир-бирига ўхшаш жуда кўп анъаналар мавжуд. Кейинчалик озарбайжон адабиёти ва ўзбек, тожик, туркман, қозоқ адабиётларининг йирик вақиллари ижодида ҳам ўзаро алоқа ва таъсир турли-туман шаклларда давом этиб келди.

Гениал ўзбек шоири А.Навоийнинг ўлмас “Ҳамса”си (XV аср), тожик шоири ва мутафаккири Жомийнинг яратган “Ҳафт авранг”и (XV аср) уларнинг буюқ Низомий-Ғанжавий яратган “Панж ганж”дан баҳраманд бўлганликлари туфайли юзага келгани буюқ озарбайжон шоири Фузулийнинг ўйноқи газаллари, бадий юксак “Лайли ва Мажнун” дostonи Алишер Навоий ижоди таъсири остида яратилган.

“Кўркут ота китоби” тахминан VII–VIII асрларда, ҳали озарбайжон тилида ёзма адабиёт унча тараккий этмаган бир шароитда, она тилида ижод этилган йирик бадий асар сифатида катта аҳамиятга эга. Унинг 12 қиссасида ўғиз-туркий қабилаларнинг ўз мустақиллиги учун чет эл босқинчиларига қарши олиб борган курашлари тасвирланган.

Озарбайжонда VII–VIII асрларда араб тили, IX асрдан бошлаб эса форс тили расмий давлат тили ҳисобланганлиги туфайли Исмоил Яссор (VII аср), Аҳмад Табризий (X аср), Баҳманёр Али Боқуйи, Ҳатиб Табризий (XV аср) қабил ўнлаб озарбайжон шоирлари ўз асарларини араб ва форс тилларида ёздилар. Кейинчалик бу анъанани озарбайжон шоирларидан Ҳоконий-Шервоний, Низомий-Ғанжавий, Муҳаммад Фузулий ва Мирзо Фатали Охундовлар ҳам давом эттирдилар. Бу сўз санъаткорлари яратган асарлар табиий озарбайжон адабиёти маҳсулидир. Чунки турли тарихий шароитда яшаб қалам тебратган бу шоирлар ижодида Озарбайжондаги турли ижтимоий табақаларнинг ҳаётини ақс эттириш асосий ўрин тутган эди.

XI–XII асрларга келиб араб истилочилари таъсирининг қун сайин сусайиши натижасида Озарбайжонда мустақил маҳаллий феодак давлатлари юзага келди. Бу феодак давлатларда ўзига ҳос сарой адабиёти шаклланди, қасида ва газал жанрлари равак топди.

XII аср озарбайжон поэзиясининг гуллаб-яшнаши, шубҳасиз, Низомий-Ғанжавий номи билан боғлиқдир. Чунки Низомий-Ғанжавий ўз лирикаси ва ҳамсачилиққа асос солган беш гениал дostonида Шарқ поэзияси эришган ютуқларга қун ясади ва поэзия

тараккиётида узок асрлар салмокли роль ўйнаган янги анъанани бошлаб берди.

Видоий ва Вокиф ижоди. XVIII аср халк поэзиясининг энг яхши хусусиятларини ўз ижодига сингдирган атокли озарбайжон шоирлари эдилар. Вокеликни хакконий акс эттириш, халк орзу-умидларига якинлик ҳамда шеърни ниҳоятда содда ва халкчил услубда ёзиш бу икки дўст ва маслакдош шоир ижодининг фазилати эди. Хар иккала шоирнинг ҳам лирикаси халк оғзаки ижодининг бой хазинасидан озикланди. Аммо уларнинг шоирлик тақдири бир-биридан фарк килади. Чунончи, Видодийга хаёт аччик-чучуклари каттик ботгани учун у фоний дунёнинг турли-туман масалалари хакида кайгуриб, хаёл сурди. Видодий хаётда жуда кийналиб яшади, у мавжуд сиёсий тузум билан келишолмади. Шунинг учун унинг асарларида хасрат ва надомат мотивлари етакчи ўринда туради. Шоирнинг “Турналар”, “Йиглайсан” каби асарлари ва Вокифга юборган шеърый мактубларида бу айникса кўзга яккол ташланади.

Мехнаткаш оилада тугилиб вояга етган, ўз акл - идроки билан вазирлик даражасига кўтарилган Мулло Панох ўгли Вокиф ижодида эса асосан хаётбахш рух хукирон эди. Шоир хаёт гўзаллигини мадх этиб, инсон шу дунёда ҳам бахтли яшаш мумкин деб, ўша даврдан тушкинлик кайфиятидаги шеърятга карши борди. Мулло Панох Вокиф Озарбайжоннинг Козок районидаги Салокли кишлогида тугилган. Ёшлигида ўз даврининг машхур олимларидан дарс олган. Кейинчалик унинг оиласи Шуша шахрига кўчиб борган. Вокиф бу ерда ўқитувчилик килган, тез орада унинг машхур шоир билимдон ва донишманд киши эканлиги Шуша хони Иброхимбекка етади. Уни саройга ишга таклиф килади. Шоир Иброхимбек салтанатида бош вазир даражасига ишлашга муваффақ бўлади. Тарихий воқеалар ва урушлар туфайли Иброхимбек Шושани ташлаб кетадию унинг ўрнини эгаллаган амакиваччаси Мухаммад Жавоншир Вокифни ўгли Алиога билан бирга дорга осиб катл этилади.

Вокиф Озарбайжон адабиётида романтик поэзиядан реалистик поэзияга ўтган биринчи ижодкордир. Унинг шеърларини кўрчилиги содда, халк рухига якин бармок вазнида ёзилди. Улар мазмун жихатидан ҳам кўшикларига якин туради. У оддий мехнаткаш халкнинг оғир ахволи хакида ёзди. Вахолангки, бу давр озарбайжон шоирларининг кўпчилиги ишк-мухаббат темасида асарлар ёзар эди. Вокиф эса ана шу котиб колган анъана кобигидан биринчи бўлиб чиккан шоирлардан.

Байрам келди, найлашимни билмайман
Бизинг уйда тўлик жувол ҳам йўқдир.
Дон ҳам, ёғ ҳам аллакачон туговди,
Этни-ку кўрмаймиз, мўжол ҳам йўқдир.
Бизнинг бу дунёда на молимиз бор
Ва на уйда сохибжамолимиз бор
Вокиф, чиранмаки, камолимиз бор,
Худога шукурки, хамол ҳам йўқдир.

Кўриниб турибдики, шоир мехнаткаш халкнинг оғир ахволини тасвирлаб, ўзини ҳам улар билан бир каторда хисоблаяпти. Шоирнинг “Бок”, “Кўрмадим” номли шеърларида ҳам адолатсиз замондан шикоят мотивлари кўзга ташланиб туради. Вокиф газалларида асосан Шарк газалчилики анъанаси давом эттирилган. Ишк-мухаббат мавзуйидаги газаллар асосий ўринни эгаллайди. Шоир бу газалларида дунёвий ишкни кўпроқ куйлайди.

Севиклим, бу назокатда гулу раънодан ортиксан
Санобар, сарви шамшод, тўбийи зебодан ортиксан.
Кошинг токин кўйиб, меҳробга мен килмадим сажда,
Ки сен юз мартаба ул каъбайи улёдан ортиксан.
Менам Вокифману – Фарход ила Мажнундан аъломан,
Агар сенсан – ўшал Ширин ила Лайлодан ортиксан.

Шоирнинг ушбу шеъри ҳам классик традицион жанрда ёзилган. Унда кофия, радиф ва вазнлар маълум тартиб – коидаларга риоя килинган. Лекин газалда маъшука сифатлари хатто Каъбадан юз марта ортиксан деб тавсифланаяпти. Бу ўша даврда катта жасорат эди. Бундай сўзларни мусулмон дунёсидаги шоирлар камдан-кам ишлатган. Бу шеърлар қандайдир томони билан ўзбек халқининг исёнкор шоири Машраб шеърларига ўхшаш жиҳатлари бор.

« Кўркут ота китоби » хақида. Дўстлик, биродарлик ҳамма замонлар учун муқаддас тушунчалардан бўлиб келган. Пайдо бўлибдики, барча жамиятларда оддий бир шахсдан тортиб, буюк мутафаккиргача, кичик бир кишлокдан то бутун мамлакат доирасигача бани инсоният дўстликка топиниб, дўстликка сизиниб, дўстликни улуглаб келади. Лекин одамзот тирикчилигининг кизик ўйинларини қарангки, ўзаро икки киши муносабатидан тортиб, каттаю кичик давлатлараро доимо худди шу муқаддас нарсанинг етишмовчилигидан озор чекамиз. Борлари кўзларга тўтиё, йўқлари дилларга армондир. Шундай экан, дўстликни, қардошлиқни мустаҳкамлашга хизмат қилувчи ҳар қандай иш эъзозлидир.

Таржимачилик- кўшканотли ходиса. У бир томондан халқлараро дўстликни мустаҳкамлайди, иккинчи томондан янги таржима шу асарга эга бўлган халқнинг миллий онгини, маданиятини янада ривожлантиради. Шу маънода ҳар қандай босқичдаги цивилизацияда таржимачилиқнинг роли каттадир. Ким билсин, мутаржимларнинг камтарона ва ҳокисор меҳнати таъсирсиз Гарбу-Шарқдаги Уйғониш даврлари вужудга келармиди, йўқми? Таржима асарлар шунчаки ўз-ўзидан пайдо бўлмай, бунинг учун ниҳоятда муҳим субъектив ва объектив факторлар, шарт-шароитлар бўлиши зарурлигини ҳам таъкидлаш керак. Биринчидан, жаҳон адабиётининг, айтайлик, муқамал ва нодир асарини ўз она тилига таржима этмок учун, авваламбор, мутаржим ўзидаги илохий салоҳият нуқтаи назаридан бу ишни амалга ошира олиш даражасига етган бўлиши керак. Иккинчидан, таржима қилинаётган асардаги дард билан таржимон дардлари бир нуқтада учрашган ва уйғунлашган тақдирдагина бу асар янги заминда ўзига хос машъала бўла олади. Учинчидан, бу асар таржима қилинаётган халқ учун муайян хоҳишлар ҳосиласигина эмас, бамисли аслиятдаги қаби эҳғиёж фарзанди бўлгани чоғдагина қутилган натижаларни бериши мумкин.

«Кўркут Ота китоби» жаҳон халқлари оғзаки ижодида «Манас», «Алпомиш», «Калевала»лар билан бир сафда туради. Хозирги Озарбайжон, Туркман турк халқларининг аждодлари бўлмиш Ўрта асрлардаги ўғузлар ҳаёти, тарихи бадиий акс эттирилган бу асарда Ўрта Осиёнинг бошқа туркий халқлари ҳаётига муштарак бўлган манзаралар, элементлар ҳам мавжуд.

VI- VIII асрлар мобайнида яратилиб, XV асрда тартиб берилган, ўн икки ҳикоятдан ташкил топган мазкур асарда бу даврдан аввалги босқичларга, хусусан, исломгача бўлган тарихга оид туркий халқларнинг ҳаёти, этник ходисалар ҳам ўз ифодасини топган.

Достоннинг бошидан охиригача кахрамонлик пафоси хукм суради. Шу маънода у кўркоклик, ношудлик, соткинлик, худбинлик ва хар кандай зўравонликларга карши айбномадай ўкилади. Эпоснинг рус тилидаги тўла нашри 1962 йилда машхур рус олими В.В.Бартольд кўлёмалари асосида академиклар К.М.Жирмунский ва А.Н.Кононовлар томонидан амалга оширилган. Озарбайжонда «Кўркут Ота китоби» 1939 йилдан бери нашр этиб келинади. Китобда юкори синф манфаатларини химоя килувчи гоюлар, ислом дини идеологиясини таргиб килувчи фикрлар, мусулмонларнинг гайри-динларга карши курашини ва юришини хамда бунинг аксини тасвирловчи эпизодлар оз эмас. Бу нарсаларни хозирги ўкувчи асар яратилган давр ва унинг мафкурасидан келиб чикиб, бахоламоги, уларга тарихийлик нуктаи-назардан муносабатда бўлмоги керак. Зеро, китобнинг кимматини улар белгиламайди.

Асарнинг айрим саҳифаларида «гаюр», «гайриддин», «аллайхис-салом» каби диний терминлар ва сўзлар учраши табиий. Эпоснинг бош максади кахрамонликка чорловдир. Зеро, академик Хамид Орасли таъкидлаганидек, «Бу достонда ислом динининг таъсири оздир»... Унда инсонлар оллохдан кўра табиатга инониб, табиат кучларига эътикод боғлаганлар. Асарда асосан Ўгуз ўғлонлари билан бир каторда аёлларнинг хам журъат ва жасоратларини кўрсатишга, оила хамжихатлиги ва мухаббат адоларининг гўзаллигини куйлашга асарда алоҳида эътибор берилади.

Кўркут Ота китобнинг бош кахрамони эмас, лекин унинг фикрлари, фикрларининг тимсоли, жами ходисалар ва кахрамонлар такдирида тутган ўрнига кўра у бутун асарни бирлаштириб турувчи кахрамон ролини ўйнайди. Кўркут Ота хон, бекларгина эмас, халкнинг хам доно маслахатчиси. У бамисоли адолат тимсоли, рўёбга чикажак орзулар даракчиси, бахт ва бахтсизликни оддиндан айтиб берувчи закий. Шу маънода у Шарк ва Гарбдаги жахон халқдари огзаки ижоди кахрамонлари Хизр ва Эзопни хотирамизга келтиргандек бўлади. Эзопга ўхшаб Кўркут Отани хам айрим тарихчи олимлар тарихий шахс бўлганини айтадилар. Хатто унинг хозирги Козогистон худудида кабри туширилган фотосуратлар мавжуд. Айрим манбаларда уни хатто деярли уч юз йил яшаган тарихий шахс деб кўрсатадилар. Рашидиддин Абулгози сингари машхур тарихчилар, Навоий сингари буюк санъаткорлар у хақда хаяжонли фикрлар айтишган. Мазкур китобда хам Кўркут Отанинг ўзи ўлмас, абадий хаёт колувчи кахрамон сифатида талкин килинади. Бу аслида мазкур асарни яратувчи халк орзуларининг ифодасидир. Кўркут Ота - шоир, бахши. Шуниси эътиборликни, халк ўзининг энг мукаддас орзу-умидларини шоирга, бахшига топширади, унга ишонади. Муаммоларга жавобни хондан, бекдан эмас, асосан шоиридан кутади. Бу асарни яратувчи халк тушунчасига, бахши -мукаддас одам. Кўркут Ота ўгуз-лардан чиккан биринчи окин. У билмаган нарса йўк, неки айтса вожиб бўлурди, деб деярли илохийлаштирилган.

Асардаги хикоятларда хон ва бекларнинг юришлари, овга чикиш эпизодлари, катта-катта зиёфатлар тасвирига кенг ўрин ажратилади, халк хаётини, укинг ичқдан етишиб чиккан оллий кишиларни кўрсатиш оз. Лекин бундан катъий назар, биз мазкур манзараларга халк нигоҳи оркали караш имкониятига эга бўламиз. Зеро, бу эгшзодлар халкни эзиб келган юкори синф хаётининг тантанавор лавхалари хақида анча тўлик тасаввур беради.

Китобда халк вакили мутлако кўрсатилмаган, дейиш хам унчалик ўринли эмасдир. Масалан, асарда душманга карши курашда садокат, ватанпарварлик ва жасорат намуналарини кўрсатган чўпон образи бор. Бек душманни шу чўпон бўлмаганда енголмас экан-да, деб ўйламасинлар учун деб уни ўринсиз жазолаш эпизодида айникса халкнинг

бекка ва ўз ичидан чиккан кахрамонига муносабати очик кўринади.

«Кўркут Ота китоби» наср ва назмда ёзилган. У халк бадий ижодининг ёдгорлиги сифатидаги кимматидан ташкари, туркий халклар прозаси ва поэзиясининг Ўрта асрлардаги дастлабки мухим манбаларидан биридир. Унда «Девони лугатит-турк» ва «Кутадгу билиг» даги поэтик фикрлаш услубининг маълум излари сезилади. Воқеалар баёни асосан насрда, кахрамонлар эмоцияси, нутки эса, назмда берилишиша кўра «Кўркут Ота китоби»нинг яратувчилари асар структурасида эпик ва лирик асоснинг ўрни ва ахамиятини чуқур, нозик тушунганлар, деган хулосага келиш мумкин. Наср кўлланилган ўринларда ҳам ўқтин-ўқтин саъж санъатига мурожаат этилиши асар поэтикасидаги таъсирчанликни янада оширади. Китобдаги шеърий парчаларда кофияга доим ҳам амал қилинавермаслик, асосан, фикрга ургу берилиб, бўгинлар саногидаги эркинликка интилиш хозирги сарбаст шеър-ларимиз илдизини фақат Гарбдан эмас, туркий халклар маданияти тарихидан ҳам излаш мумкинлигини кўрсатади.

Китобнинг ҳам наср, ҳам назмда кўлланган ихчам, киска ва лўнда, ортикча тайёргарлик ва экспозицияларсиз фикрлаш услуби таржимоннинг ўз услубига ҳам айнан мос келади. Бу эса, таржима муваффақиятини белгилашга замин бўлади. Таржимон энг асосийси, давр руҳини, аждодларимизнинг фикрлаш йўсинидаги ўзига хосликларни адекват беришга муваффақ бўлади. Тўгри, таржимада баъзан хозирги англанилиши кийин, эски туркий сўзлар кўлланилиб, шу эпизодларни тушунишни бир оз кийинлаштиради, баъзан эса, шу куннинг ниҳоятда оддий сўз ва ибораларига берилиб кетиб, тарихий мухит бирмунча жўнлашгандек тасаввур қолдиради. Лекин бу камчиликлар таржимага яхлит характерли эмас. Шу нуктаи назардан қаралганда «Кўркут Ота китоби»нинг ўзбек тилига таржимаси муваффақият билан бажарилган. У умуман, хозирги таржимачилигимизнинг жиддий ютуғи сифатида баҳолана олади.

Низомий Ганжавий□ ижоди

Хаёти ва ижоди. Улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий ўз салаф ва халафлари Хоконий Ширвоний, Катрон Табризий, Имониддин Насимий, Мухаммад Фузулий, Мирза Фатали Охундов каби дунёга машхур сўз усталари каторида шарафли ўринда туради. Низомийни шоирларнинг шоири, шоирларнинг устои шохсупасига кўтарган унинг «Хамса»си бўлди. «Панж ганж»-«Хамса» номлари билан машхур бўлган беш дostonдан иборат бу асар буюк бадий тафаккур ва худудсиз истеъдод хосиласи сифатида Шарк адабиётининг нодир ходисасига айланди. Навоий Низомий «Хамса»сини юксак баҳолаб, уни эл қулогига маънавий гавхарлар етқуриб, сўнгра қалбга йўл олиб, уни ҳам лабо-лаб тўлдирувчи мўъжизбаён асар деб атади. Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» асарида турли халкларга мансуб бўлган, лекин Хирот адабий мухити билан боглик ҳолда «Хамса» ёзишга аҳд қилган Мароғали Ашраф, Али Осий, Фасих Румий, Хожа Имониддин Лохурий, Абдулло Хотуфий, Котибий Туршузий каби шоирларни характерлаб ўтади. Илёс Юсуф ўгли Низомий 1141 йилда Озарбайжоннинг Қадимий Ганжа шаҳрида тугилади. Ота-боболари ўз даврининг маърифатли кишиларидан эдилар. Илёснинг бобоси Захи Муайяддинни олим ва шоир бўлганлигини нақл қиладилар. Илёснинг онаси

Ганжада яшовчи курд оиласига мансуб бўлган. Низомий шоирнинг тахаллусидир. Навоий: Бебахо сўз дурларини ўз ўрнига кўя олганлиги учун тақдир уни Низомий деб аташга аҳд килди, деб ёзади:

Нозим ўлуб сўз дуру серобига,
Чарх «Низомий» ёзиб алкобига.

Навоий Низомий тахаллусига «Шайх», «Хаким» каби сифатловчи сўзларини кўшиб айтади. Бу эса унинг маънавий раҳнамолигига ва файласуф шоирлигига ишорадир.

Низомий ўз даврининг ҳамма илмларини эгаллаган нодир истеъдод соҳиби бўлиб етишади. Ўз ижодини лирик асарлар ёзиш билан бошлаган Низомий устозлар огзига тушди. Хоконийнинг юксак баҳосига сазовор бўлди. Шухрати бугун Ўрта ва Якин Шаркка ёйилди. Низомий истеъдодини пайкаган, уни тан олган ўша давр ҳукмдорлари саройга тақлиф этдилар. Лекин у саройга бормади. Низомийнинг ижод бобидаги шон-шухратидан хабар топган Дарбанд ҳокими иззат-хурмат юзасидан шоирга Офок исми чўри кизни тортик килади. Лекин Офок Низомийнинг чўриси эмас, хаётининг энг мўътабар кишиси, турмуш йўлдошига айланади. Офок жуда киска умр кўрди. 1180 йилда вафот килди. Лекин Низомийга Муҳаммад исми ўгил ёдгор бўлиб колди. Хаётдаги энг якин кишисини йўкотган Низомий умр давомида Офокни унутолмади. 1188 йил «Хисрав ва Ширин» достонида Ширин образи оркали Офок сиймосини жонлантиришга аҳд килди. Ширин образи Низомийнинг Офок учун кўйган хайкали эди.

Кексалик йилларида яратган «Искандарнома»сида ҳам Офокка бўлган муҳаббатини дард билан ёзади. Ёлғиз ёдгори бўлган Муҳаммадни хар жихатдан етук ва донишманд бир киши бўлишини истайди. Низомий уйида шоир ва шеърият мухлислари тўпланар эдилар. Бу ерда бўладиган адабиёт хақидаги суҳбатлар Муҳаммадни адабиёт оламига етаклади.

Муҳаммад 14 ёшидан бошлаб кўлига калам олди. Лекин Низомий ўғлидаги бу хоҳишни рад этади. Муҳаммадга панд-насихатлар беради. Нихоят, Муҳаммад ҳуқуқшунослик ва тиббиёт билан шугуллана бошлайди. Низомийнинг хаёти хақидаги бир лавҳага мурожаат килайлик: «Хамса»нинг биринчи достони “Махзанул-асрор”ни ёзиб тугатгач, унинг довруги кенг ёйилди. Салжукийлардан Ирок ҳокими Тургул II (1154-1194) шоирга муҳаббат хақида бир асар ёзишни тавсия этади ва унга катта ҳадя ваъда килади. Низомий «Хисрав ва Ширин» достонини ёзиб, яқунлади. Йиллар ўтгач, Ганжада бир неча кунлик шохлик килган Кизил Арслон Низомийни ҳузурига чақирди. Шоир йўлга чиқиб шохнинг муваккат ўрдасига етиб келди. Шох бу вақтда ўз чодирида Низомий газаллари билан айтиладиган кўшиқларни тинглаб, базму-жамшид килиб ўтирарди. Шоирнинг етиб келганлигини эшитган Кизил Арслон дастурхонларни йигиштириб, хонандаларнинг кетишига рухсат беради. Низомий шох чодирига кириши билан Кизил Арслон шоирга кучок очиб, ёнидан жой кўрсатади. Ровий Низомийнинг Кизил Арслонни мадх этган касидасини ўқийди. Шох кўлини Низомий елкасига кўяр экан, унга тасанно айтади ва гап «Хисрав ва Ширин» достонига келиб такалади. Акаси Жаҳон Пахлавон килган инъомни эсга олади. Ўша инъомлар орасида сизга тортик килинган кишлок ҳам бор эди. Кизил Арслон ёрликни олганмисиз, деб сўрайди. Низомий чуқур ўйга толади. Чунки у ваъдадан бошка ҳеч нарса олмаган эди. Кизил Арслон Низомийга хурмат юзасидан тўн кийдирди. ХАМДУЁН кишлоги унинг номига ёрлик килиб берилди. Низомий миннатдорчилик билдириб, кетишга рухсат сўради. Отга минаётганида унинг кўлига ёрликни келтириб бердилар. Ярим Фарсанг (4 километр) келадиган бу кишлокнинг йиллик даромади

Низомий харажатларига етмас эди. Шунинг учун ёрликни тўғри келган кишига бериб, отга камчи урди.

Профессор Бертельс: «Кизил Арслон ҳеч қандай даромад келтирмайдиган ерни шоирга тортик қилар экан, шайх эътироз билдиришга журъат этмайди,» деб ёзади.

Низомий 1209 йил 68 ёшида Ганжа шаҳрида вафот этди.

Низомий шарқ адабиётида ҳамсачилик анъанасини бошлаб берган буюк алломалардандир. Навоий” Лайли ва Мажнун” достонининг муқаддимасида Низомий «Панж ганж» асари ҳақида гапириб: «Уни Шарқда ер-сув ва бошқа бойликлари билан машҳур бўлган Мусо Пайгамбар замонасининг энг бадавлат одами, афсонавий Корин ганжи билан таккослаб «Ганжи Корин анинг «Панж ганжи» қошида вайронадек кўрингай», - деб ёзади.

“Панж ганж” достонлари:

1. «Махзанул-асрор» (сирлар хазинаси) достони.
2. «Хусрав ва Ширин» достони.
3. «Лайли ва Мажнун» достони.
4. «Хафт пайкар» достони.
5. «Искандарнома» достони.

«Махзанул-асрор» 1170 йилда яратилган. Достон шоирнинг ҳаётий кузатишлари асосидаги фалсафий, ижтимоий ва ахлоқий қарашларининг бадиий мажмуаси деб айтиш мумкин. Асар муқаддимасида худонинг яққою-ягоналиги ҳақидаги муножотлар, пайгамбар ҳақидаги ҳамд санолар билан бошланади. Низомий ҳаётда нима муқаддасу, нима фахш, инсон нима учун интилоғи, нимани рад қилмоғи керак деган саволларни ўртага қўяр экан, бу саволларга жавоб беришда Куръон сураларига мурожаат қилиб, ҳадисларни асос қилиб олади.” «Махзанул-асрор» да адолат ва зулм тушунчалари жиддий равишда бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Шоир зулм ҳукмрон бўлган ерда мамалакат ҳаробага айланади, эл хонавайрон бўлади. Асарда «Султон Санжар ва кампир» ҳикояти мавжуд. Қунлардан бир қуни Султон Санжар ҳузурига жабрланган бир қария кампир қириб келади. Шохнинг этагидан маҳкам ушлаб, унинг ҳукмронлигида рўй бераётган бедодликдан фарёд чекади. Шохнинг кеча тинчлигини саклаш керак бўлган миршаблари маст холда қўчама-қўча тентираб юрадилар. Хохлаган уйларига қириб, бебошлик қиладилар. Тунда рўй берган қотилликни тағ-томирини суриштирмасдан кампирнинг уйига бостириб қирадилар ва азоб берадилар. Кампирнинг сочларидан судраб юз-кўзларига тепадилар. Кампир бу ситамга чидай олмай тўғри шохнинг ҳузурига боради ва қилмишини қош этади.

Бу ҳикоят орқали Низомий шохлар жабр-зулмини қош этибгина қолмасдан, уларга таъсир этиш қайта тарбиялаш йўлларини қидиради.

«Нуширвон ўз вазири билан» деган ҳикоясида Нуширвон ўз вазири билан овга чиқади. Бир ҳароба қишлоққа тушадилар. Икки бойўғли суҳбатини эшитган шох вазирдан улар нима дея ётганини сўрайди. Икки қуш бир-бири билан қуда бўлмоқчи. Қиз томон қалин эвазига ҳароба беришни шарт қилиб қўймоқда. Йигит томон эса шу подшоҳимиз ҳукмронлиги давом этса бу талаб ортиги билан адо этилуру деб айтмоқда. Бу суҳбатдан шохнинг виждони уйғонади. халқда нима эксанг шуни ўрасан, осмонга тупирсанг бетингга тушар, бировга чоҳ қазисанг, ўзинг йиқилурсан, одам ҳар бир қилмиши учун қиёмат қуни жавоб беради деган ҳикматлар мавжуд.

“Махзанул-асрор” Шарқ халқлари адабиётида фалсафий-таълимий достоннинг янги ва ажойиб намунаси бўлиб қолди. Ўзбек адабиётида «Махзанул-асрор» анъанасига

биринчилардан бўлиб мурожаат килган шоир ХУ асрда яшаб ижод этган “Гулшанул-асрор” асари муаллифи Хайдар Хоразмийдир. ХУ1 аср ўзбек шоири Хожанинг “Мақсадул-атвор” асари ҳам Низомий “Махзанул-асрор” идан бахраманд бўлиш билан яратилгандир. Худди шунингдек, Навоийнинг “Хайратул-аброр” асари ҳам бахрамандликнинг мевасидир.

«Хусрав ва Ширин». Жахон адабиёти жуда кўп мухаббат дostonларини билади. Унинг хазинасидан Шаркнинг “Лайли ва Мажнун”, “Вомик ва Узро”, “Юсуф ва Зулайхо киссалари муносиб ўрин олган. Шаркнинг яна бир нодир ишқномаси бор, бу Хусрав, Фарход ва Ширин каби қахрамонлари хақида хикоя килувчи асарларидир. “Хусрав ва Ширин” ёхуд “Фарход ва Ширин” Шарк халқлари ақл ва тафаккурининг мозийга дахлдор мўъжизаси сифатида юзага келган. Бу дoston 1181 йилда яратилган бўлиб, асарнинг муқаддимаси Худо ва пайгамбар номига ёзилган ҳамд-санолардан иборат. Дoston Мадойин ҳукмдори фарзандсиз Хурмуз хонадонидан Хусрав Парвизнинг тугилиши билан бошланади. Бола тарбиясига алоҳида эътибор билан қарайдилар. У ёшлиқдан фавкулотда ақл-идрок, куч-гайрат эгаси бўлиб улғаяди. Хусрав беш ёшидаёқ барқамоллиги билан томоша қилгудек ва ибрат олгудек эди. Унинг бош бармоқлари шернинг панжасига ўхшарди. Низомий Хусрав характерини тасвирлар экан, унга ёшлиқдан бошлаб ҳамроҳ бўлган енгилтақлик, беқарорлик сифатларини ҳам таъқидлаб ўтади. Бу одатлар унга умрини охиригача йўлдош бўлади ва оқибатда қатор фожиаларга учрайди.

Хусрав балогат ёшида ўз яқинларидан бўлган Шопурдан Бардада ҳукмронлик қилувчи Мехинбонунинг гўзал жияни Ширин хақида хикоя қилади. Гойибдан ошиқ бўлган Хусрав Шопурни Бардага юборади. Шопур Ширинга учрашиб Хусравга мойиллик уйғотади. Ширин Хусрав ҳузурига Мадойинга келганида шахзода отаси билан уришиб мамлакатдан қочиб кетган эди. Панох истаб Мехинбону ҳузурига боради, лекин Ширин билан учрашолмайди. Хусрав ота тахтига ўтирганидан кейин бир вақт Хурмуз ҳукмронлиги йилларида сарқарда бўлиб турган Баҳром Чубиннинг қувғинига учрайди. Мадад истаб Румга йўл олади. У ерда Рум қайсарининг кизи Марямга уйланади. Мадойин тахтини қайта эгаллайди. Бу вақтда Ширин Мадойин атрофидаги бир қўргонда яшар эди. Ширин образи дoston давомида гўзаллик ва ирода устиворлигининг ёркин рамзи сифатида гавдаланади. У бир умр илк мухаббатига содиқ яшайди. Хусравни унутолмайди. Ширин ёшлигидан сутга ўрганган. Сут танқислиги учун жуда қийналар эди. Чорва ўтлайдиган ердан сут ариги қаздириш керак эди. Шу муносабат билан Фарход образи қириб келади. Фарход сут аригини қовлашга тушади. У бутун борлиги билан Ширинга қўнгил қўяди. Шу мухаббат унинг қучига қуч қўшарди. Бирок, ўртада Хусрав билан тўқнашув турар эди. Бутун борлиги билан севган Шириннинг қўнгли Хусравда эди. Хусравнинг насл-насаби юқори эканлигини билиб, бемахал тугилган мухаббатдан изтироб чекиб тоғу-тошларга чиқиб кетади. Жаҳл отига минган Хусрав Фарходни мақр билан ўлдиради.

«Лайли ва Мажнун» асари 1188 йилда ёзилган. Араб қабила бошлиги Бани Омир фарзандсиз бўлиб, оллоҳдан фарзанд сўрайди. Илтижолари ижобат бўлиб ўнгил қўради. Унга Қайс деб исм қўядилар. Ақл заковатли Қайсни мактабга бердилар. Мактабда қизлар ҳам ўқир эдилар. Лайли исмли қиз ҳам бор эди. Қайс билан Лайли бир-бирларини севадилар. Тез орада уларнинг мухаббатлари ошқор бўлиб, Қайсга Мажнун деб лақаб қўядилар. Мажнуннинг ҳаёти машаққат билан кечар эди. Одамлардан ўзини олиб қочар ва бозорларда қўшиқ айтиб сахрога чиқиб кетарди. Лайлини соғиниб у яшаётган қабилага келарди. Бир лаҳза дийдорлашувдан сўнг яна фирок ўтида ёнарди.

Кайснинг отаси Бани Омир ўз ўгли учун Лайлини кўлини сўраб йўлга чиқди. Лайлининг отаси бой- бадавлат бўлганлиги учун ҳам катта дабдаба билан уни кутиб олди. Лекин ўртага Мажнун билан Лайлининг никохларига ок фотиха бериш истаги тушуши билан Лайлининг отаси ўзгаради. Совчилар иложсиз кайтадилар. Бу хабар Мажнунни телба килибкўяди, энди у кариндош уруглари тарк этиб вахший хайвонлар сахросида улар билан иттифок бўлиб яшай бошлайди. Вахшийлар Мажнуннинг олдига ҳеч кимни яқинлаштирмас эдилар. Унинг олдига ота-она ҳузуридан овқат олиб келган одам емишни маълум бир жойга кўйиб кетар эдилар. Мажнун вақти-вақти билан бу жойга келар, ўзи эмас, хайвонларнинг қорнини тўғизар эди. Бу воқеалар Мажнуннинг ота-онасини каттик изтиробга солди. Лайлининг отаси кизини Ибн Саломга узатмоқчи бўлади. У огир изтиробларни бошдан кечиради. Лекин дардини ота-онасига айтолмайди.

Достонда Навфал образи пайдо бўлади.

Мажнуннинг мақсадга етишуви учун кўмақдош. Навфал даштда ов пайтида Мажнунни учратиб, унга мадад кўлини чўзмоқчи бўлади. Лайлининг отасига чопар юборади, рад этилади. Икки ҳукмрон ўртасидаги жангда Навфал кўшинларининг кўли баланд келади. Лайлининг отаси Навфал оёқларига тиз чўқади. У ўз нияти йўлида кизини қурбон қилишга тайёр эканлигини айтади. Бу эса китобхонда нафрат уйғотади.

Мажнун онасининг вафотини эшитиб тош устига тушган шишадек чилпарчин бўлади. Мажнуннинг вафотидан кейин умр дарахти ҳазон бўлиб бораётганлигини англаган Лайли онасига ўлими куни ўзига келин либосини кийдириб дафн қилишларини илтижо қилади. Лайли огир ҳасталаниб ҳаётдан кўз юмади. Низомий Лайли образи орқали Шарк аёлларининг ҳаё, ибод, назокатли фазилатларини ифода этади.

«Хафт пайкар» «Панж ганж»нинг тўртинчи достони «Хафт пайкар»дир. Достоннинг бош қахрамони Баҳром Гўр бўлиб у 1197 йилда ёзилган. Шарк адабиёти тарихида Баҳром номига эга бўлган қахрамонлар кўп. Масалан, Баҳром, Баҳром Гўр, Баҳром Чубин ва бошқалар. Баҳром уруш, тала-тўп рамзи сифатида қабул қилинган. Баҳром образи ёзма адабиётга дастлаб Фирдавсий томонидан олиб қирилди.

Баҳромни сасоний шохларидан Яздигирдининг ўгли бўлиб уни авайлаб ўстирадилар, ёмон кўзлардан асрайдилар. Одоби ва билимли қилиб тарбиялаш, ҳарбий ҳунарга ўргатиш чораларини қидирадилар. Шу мақсадда Баҳромнинг тарбиясини ўзининг Ямандаги вассали Нуъмонга топширадилар. Нуъмон Баҳром учун махсус қаср қурдириб Хаварнак номи билан атай бошлайдилар.

Баҳром ёшлигидан қулони овига ўч бўлиб ўсади Шунга кўра ҳам у Баҳром Гўр лақабини олади. Баҳром қулони қувиб юриб катта ҳазиналарни қўлга қиритади. Бу орада отаси Яздигирд ҳам вафот этади ва тож-тахт учун қурашлар бошланади. Баҳром дўшманлари томонидан тахтга чиқарилган шохни тадбир билан бартараф этиб ҳокимиятни қўлга қиради. Баҳромнинг Фитна исми гўзал чўриси бор эди. Баҳром уни ниҳоятда севар ва ов сафарларига бирга олиб юрар эди. Баҳром саргузашти еттита қисса учун қолипловчи ҳикоя вазифасини ўтайди. Баҳром рум, ҳинд, эрон, ҳоразм маликаларини ўз никоҳига олади ва улар учун алоҳида қаср қурдиради. Шанба қунидан бошлаб жума қунигача кечалари маликалардан қисса тинглайди. Шу тариқа еттита қистирма қисса пайдо бўлади. Бир замонларда яшаган Хайр ва Шарр деган икки киши узок сафарга отланибди. Бирининг оти Хайр-яхшилиқ, иккинчиси эса Шарр-жоҳиллик экан. Иккилари ҳам йўлда емак-ичмакни гамлаб олган эканлар. Хайр очик қўнғиллик билан топганини ўртага қўяр, Шарр эса ўз молини яширар эди. Хайр хали йўлда сувсиз саҳролар қелишини билмас, Шарр эса ҳамма нарсадан воқиф эди. Йўлда сувсизликдан азоб чекаётган Хайр

хамрохига икки ёкутни хадя килиб бир култум сув сўради. Шарр беҳаёлик, виждонсизлик йўлига ўтиб шу сувга ташна икки кўзини ўйиб олишга рози бўлсагина сувимдан бахраманд киламан деб айтади. Дахшатли воқеа рўй беради. Шарр Хайрни икки кўзини ўйиб олади ва бир култум хам сув бермасдан икки ёкутни олиб йўлга равона бўлади. Шу атрофда бир чўпон бўлиб унинг ниҳоятда гўзал кизи бор эди. Булоқдан сув олгани келган киз инграган овозни эшитиб шу томонга ошиқади. Конга беланиб ётган Хайрни кўради. Дарахт баргларида малхам тайёрлаб Хайрнинг кўзини ўз холига кайтаради. Ота-оналарнинг розилиги билан уларнинг тўйи бўлиб ўтади. Афсонанинг охирида Шарр тасодифан Хайрга дуч келади. У хали хам ёмон одатларини тарк этмаган эди. Хайр унинг гуноҳларидан ўтади. Афсонада одамийликка хос мурувват голиб чиқади. «Искандарнома» бешинчи дoston бўлиб, дostonда Искандар Зулкарнайн образи гавдалантирилган. Шарқда жуда кўп афсоналар мавжуд бўлиб, бу афсоналарнинг кўпчилиги Искандар номи билан боғлиқ. Искандарни халқ тафаккурида раҳнамо ва мадақкор сифатида хизр билан ёнма-ён тилга олинади. Қадимда кўплаб Искандарномалар яратилган.

А. Навоийнинг «Фарход ва Ширин» дostonида хам Искандар ойнаси масаласи, Искандар тилсимини ечиш максатида Фарходнинг Юнонга қилган сафари тасвирланади. Фирдавсий шoҳномасида хам Искандарнинг Эронга юриши Доро билан тўқнашуви ва Искандар деворининг бунёд этилиши лавҳалари тасвирланган.

«Искандарнома» 1197-1204 йиллар оралигида ёзилган асар бўлиб, «Шарафнома» ва «Иқболнома» каби икки қисмдан иборат. Искандарнинг харбий юришлари мамлакатни ақл идроқи билан бошқариши ҳикоя қилинади. Искандар жуда эрта ота тахтига ўлтиради.

Миср, Эрон жангларида мохир саркарда сифатида донг таратади. Искандарнинг тадбиркорлигини билган яқин-йироқ мамлакатлар ҳокимлари уни мадақга чақирадилар. Искандар халқнинг оромини бузган Яъжуж ва Маъжуж устига зафарона юриш қилади. Халқни бу зулм ва зўронликдан озод этади. Дostonда Искандар донишманд сифатида тасвирланади. У Арастудан бошлаб замонасининг буюқ донишмандлари билан суҳбатлашган. Шoҳу-гадонинг сўзларига кулоқ тутди. У хар доим рост гапиришга ҳаракат қилади. Бу гал ёлгон гапириб, хийла ишлатиб мулзам бўлади.

Озарбайжон ҳукмдори малика Нушоба билан бўлган мулоқати бор. Искандар Озарбайжон ҳудудидан ўтар экан, одил ва оқила Нушоба ҳақида кўп яхши фикрни эшитган эди. У Нушоба ҳузурига бормокчи бўлади. Лекин тўсатдан боришдан ўзини тияди.

Искандар хийла ишлатиб уст-бошини алмаштириб элчи сифатида Бардаъ ҳокимаси Нушоба ҳузурига кириб боради. Лекин Искандар ўзининг хатти-ҳаракати, муомалалари билан ўзини сездириб қўяди. Нушоба уни каттик уялтиради. Нушоба учун қим бўлишидан қатъий назар у меҳмон эди. Унга иззат-иқром кўрсатар эди. Нушобанинг ақл-идрок билан иш юритиши Искандарни хайратга солади.

Қарши давлат университетининг катта ўқитувчи А. Ҳамдамов.